

Формування освітньої автономності учнів старшої школи: методологія дослідження

Лагодинський Олександр Сергійович¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.03.2024	Освіта/Педагогіка	37.02

DOI:<https://doi.org/10.5281/zenodo.15124971>

Анотація. Реформування загальної середньої освіти в Україні й упровадження освітніх змін зумовлено потребою в молодому поколінні громадян, які здатні ефективно відповідати на виклики сьогодення й майбутнього, а також приймати самостійні й автономні рішення щодо власної освіти й подальшої кар'єри. У контексті планування власного майбутнього й реалізації творчого потенціалу проблема формування освітньої автономності в учнів старшої школи набуває надзвичайної актуальності й виникає необхідність обґрунтування доцільності застосування сукупності методологічних підходів як основи її формування в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти. Отже, мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності застосування сукупності методологічних підходів до формування освітньої автономності учнів старшої школи на основі аналізу нормативно-правових документів і наукової педагогічної літератури. Досягнення мети дослідження потребувало застосування комплексу методів дослідження, зокрема, аналізу й узагальненню положень нормативно-правових документів і наукових праць сучасних українських учених задля обґрунтування доцільності застосування сукупності методологічних підходів до формування освітньої автономності учнів старшої школи. У ході дослідження визначено методологічну основу формування освітньої автономності учнів старшої школи. До методологічних підходів, реалізація яких в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти сприяє формуванню в учнів старшої школи освітньої автономності, віднесено компетентнісний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, гейміфікований, інтерактивний, комунікативний, індивідуально-диференційований, системний і комплексний. З'ясовано, що реалізація в освітньому процесі сукупності зазначених методологічних підходів надає змогу сформувати в учнів старшої школи вміння вчитися впродовж життя, рефлексійного і критичного мислення, здатності аналізувати власні досягнення й визначати напрями для саморозвитку і самовдосконалення, вміння аналізувати явища з різних точок зору, навички оптимального розв'язання проблем, здатності приймати нестандартні й оригінальні рішення, а також забезпечує розвиток учня старшої школи як гармонійної особистості, яка прагне досягти не лише вершин своєї освітньої діяльності, а й успіху в майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: освітня автономність, учні старшої школи, реформування старшої школи, зміст освіти, методологічні підходи, заклади загальної середньої освіти, ключові компетентності для навчання впродовж життя, вміння вчитися впродовж життя, наскрізні вміння.

¹ доктор педагогічних наук, професор, начальник кафедри лінгвопедагогічного забезпечення професійної діяльності, Воєнна академія імені Євгенія Березняка, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8231-3072>

Forming high school students' educational autonomy: methodological approaches

Annotation. The reform of general secondary education in Ukraine and the introduction of educational changes are driven by the need for a younger generation of citizens who are able to effectively respond to the challenges of the present and future, as well as make independent and autonomous decisions about their own education and future career. In the context of planning one's own future and realising creative potential, the problem of forming high school students' educational autonomy becomes extremely relevant and there is a need to justify the feasibility of using a set of methodological approaches as the basis for its forming in the educational process of a general secondary education institution. Thus, the research aim is to substantiate the feasibility of applying a set of methodological approaches to the formation of high school students' educational autonomy based on the analysis of regulatory documents and scientific pedagogical literature. Achieving the research aim required the use of a set of research methods, in particular, the analysis and synthesis of the provisions of regulatory documents and scientific works of contemporary Ukrainian scholars to substantiate the feasibility of applying a set of methodological approaches to forming high school students' educational autonomy. The study identifies the methodological basis for the formation of educational autonomy in high school students. Methodological approaches, whose implementation in the educational process of general secondary education institutions contributes to forming educational autonomy in high school students, include competence-based, activity-based, personality-oriented, gamified, interactive, communicative, tailored, systemic and integrated. The implementation of the combination of these methodological approaches in the educational process makes it possible to develop high school students' ability to learn throughout life, reflective and critical thinking, ability to analyse own achievements and identify areas for self-development and self-improvement, ability to analyse phenomena from different perspectives, skills of optimal problem solving, ability to make non-standard and original decisions, independence and autonomy. It also ensures the development of a high school student as a harmonious personality who strives to achieve not only the top of his/her educational activities, but also success in future professional activities.

Keywords: educational autonomy, high school students, high school reform, content of education, methodological approaches, general secondary institutions, key competences for lifelong learning, ability to learn throughout life, soft skills.

Вступ

Необхідність перетворення сучасних випускників закладів загальної середньої освіти на ініціативних, автономних і незалежних суб'єктів, здатних ефективно відповідати на виклики сьогодення й майбутнього, зумовлює впровадження освітніх змін і реформування загальної середньої освіти в Україні. На сьогодні зміст освіти в старшій школі не лише не враховує в повній мірі запитів учнів щодо освітнього контенту, який максимально близько відповідав би їхньому майбутньому професійному вибору, а й не завжди сприяє формуванню і розвитку в них здатності самостійно планувати, контролювати й критично оцінювати власну освітню діяльність. Одне з першочергових завдань реформування старшої школи передбачає створення в закладах загальної середньої освіти такого освітнього середовища, у якому учні старшої профільної школи будуть мати змогу виявити освітню автономність і розкрити власний творчий потенціал відповідно до їхніх мотивів, потреб, інтересів і нахилів, з одного боку, а з іншого боку, підготуватися до реалій життя в сучасному суспільстві й майбутньої професійної діяльності. Володіння стратегіями навчання впродовж життя й здатність приймати самостійні, незалежні й автономні рішення щодо власної освіти й подальшої кар'єри уможливають здійснення учнями старшої школи свідомого вибору

навчальних предметів відповідно до своїх інтересів, здібностей і планів на майбутнє, а також свідчить про наявність у них високого рівня сформованості освітньої автономності. Саме освітня автономність як інтегральна якість особистості виявляється в здатності навчатися впродовж життя, приймати обґрунтовані рішення й відповідати за них, ініціювати позитивні зміни у власному житті.

Отже, у контексті планування власного майбутнього й реалізації творчого потенціалу проблема формування освітньої автономності в учнів старшої школи набуває надзвичайної актуальності й виникає необхідність обґрунтування доцільності застосування сукупності методологічних підходів як основи її формування в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти.

Проблемі визначення методологічних підходів як підґрунтя вдосконалення підготовки здобувачів вищої і загальної середньої освіти присвячені наукові праці І. Бега, Б. Євтуха, І. Зязюна, В. Кременя, О. Малихіна, С. Сисоевої, Л. Хоружої. Різні аспекти формування освітньої автономності в здобувачів освіти різного рівня (у тому числі й учнів старшої школи) висвітлено в працях Є. Їжко, І. Михайлової, Т. Олійник, В. Полякової, Р. Попова, Т. Рожелюк, І. Сіняговської, О. Чехратової. Проте, обґрунтування доцільності застосування сукупності методологічних підходів до формування освітньої автономності учнів старшої школи ще не було предметом окремого наукового дослідження.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні доцільності застосування сукупності методологічних підходів до формування освітньої автономності учнів старшої школи на основі аналізу нормативно-правових документів і наукової педагогічної літератури.

Методи дослідження. Досягнення мети дослідження потребувало застосування комплексу методів дослідження, зокрема, аналізу й узагальненню положень нормативно-правових документів і наукових праць сучасних українських учених задля обґрунтування доцільності застосування сукупності методологічних підходів до формування освітньої автономності учнів старшої школи.

Результати

На сьогодні підґрунтям реформування старшої школи в Україні, що зумовлено переходом від механістичного й авторитарного суспільства до вільного й демократичного, є провідні положення компетентнісного, особистісно орієнтованого підходів [1]. На важливості застосування провідних положень зазначених підходів в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти наголошується в низці нормативно-правових документів України, зокрема, Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016 р.), Законі України «Про освіту» (2017 р.), Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), «Державному стандарті базової середньої освіти» (2020 р.), Наказі Міністерства освіти і науки України «Порядок проведення моніторингу якості освіти» (2017 р.).

Відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016 р.), «реформування змісту загальної середньої освіти передбачає принципово нових державних стандартів загальної середньої освіти, які повинні ґрунтуватися на компетентнісному та особистісно-орієнтованому підході до навчання, враховувати вікові особливості психофізичного розвитку учнів, передбачати здобуття ними умінь і навичок, необхідних для успішної самореалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності» [2]. Реформування структури загальної середньої освіти також передбачало перехід від дворічної старшої школи, яка провадиться в закладах загальної середньої освіти III ступеня, до трьохрічної профільної школи академічного або професійного спрямування. Упровадження профільної школи академічного

спрямування має на меті поглиблене вивчення окремих шкільних предметів та/або інтегрованих курсів відповідно до здібностей та освітніх потреб учнів і продовження їхнього подальшого навчання в закладах вищої освіти. Стосовно трьохрічної профільної школи професійного спрямування, її функціонування забезпечить здобуття учнями як першої професії, так і можливості навчатися в закладах вищої освіти. Реалізація основних положень компетентнісного підходу в освітньому процесі закладів освіти передбачає формування в здобувачів освіти таких ключових компетентностей, як «спілкування державною і рідною в разі відмінності мовою, спілкування іноземними мовами, математична грамотність, компетентності в природничих науках і технологіях, інформаційно-цифрова компетентність, уміння навчатися впродовж життя, соціальні і громадянські компетентності, підприємливість та фінансова грамотність, загальнокультурна грамотність, екологічна грамотність і ведення здорового способу життя» [3].

Стаття 12 Закону України «Про освіту» (2017 р.) наголошує на тому, що зміст освіти має бути спрямований на формування в здобувачів освіти різного рівня (у тому числі й учнів старшої школи) сукупності вмінь, які є спільними для всіх ключових компетентностей. Такими вміннями є «читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, уміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми» [4].

У «Державному стандарті базової середньої освіти» (2020 р.) зазначено, що освіта, яка орієнтована на результат, має забезпечувати ефективне формування в здобувачів освіти основних компетентностей і наскрізних умінь [5]. Зазначений документ надає не лише перелік ключових компетентностей для навчання впродовж життя, а й описує компетентнісний потенціал та вимоги до обов'язкового навчання учнів у 9-ти галузях освіти (мовно-літературній, математичній, природничій, технологічній, інформатичній, соціальній і здоров'язбережувальній, громадянській та історичній, мистецькій, фізичній культурі).

Наказ Міністерства освіти і науки України «Порядок проведення моніторингу якості освіти» (2017 р.) містить положення щодо оцінювання компетентностей, зокрема пункт 6 Розділу I «Загальні положення» акцентує увагу на тому, що об'єктами моніторингу можуть бути «результати навчання та розвитку здобувачів освіти, формування їх компетентностей» [6]. Пункт 5 Розділу I «Загальні положення» описує принципи, які становлять основу моніторингу якості освіти, а саме: «систематичності та системності; доцільності; прозорості моніторингових процедур та відкритості; безпеки персональних даних; об'єктивності одержання та аналізу інформації під час моніторингу; відповідального ставлення до своєї діяльності суб'єктів, які беруть участь у підготовці та проведенні моніторингу» [7].

В «Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році» прямо або опосередковано наголошується на необхідності реалізації ключових принципів компетентнісного, діяльнісного, гейміфікованого, інтерактивного, комунікативного й індивідуально-диференційованого підходів в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти [8]. Застосування зазначеної сукупності методологічних підходів не лише сприяє формуванню в здобувачів освіти ключових компетентностей і наскрізних умінь, як основних результатів навчання, а й забезпечує максимальне розкриття потенційних можливостей здобувачів освіти, розвиток їхньої ціннісно-мотиваційної сфери. Серед наскрізних умінь важливе місце займають уміння висловлювати власну думку усно і письмово, здатність логічно обґрунтовувати позицію, уміння співпрацювати з іншими, навички конструктивного спілкування. Побудова

освітнього процесу на засадах компетентнісного, діяльнісного, гейміфікованого, інтерактивного, комунікативного й індивідуально-диференційованого підходів забезпечує надання учням якісної освіти, формування в них цілісної картини світу, сприяє становленню поглядів, цінностей, інших особистісних якостей, а також набуттю власного життєвого досвіду. Застосування індивідуально-диференційованого підходу уможливорює максимальне врахування індивідуально-типологічних й індивідуально-психологічних особливостей здобувачів освіти, їхніх інтересів і потреб. В «Інструктивно-методичних рекомендаціях щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році» ідеться також про важливість застосування в освітньому процесі провідних принципів особистісно орієнтованого підходу, а також надання здобувачам освіти чітких інструкцій щодо очікуваних результатів навчання, які визначаються навчальною програмою, відповідно до наявних в них освітніх досягнень. Реалізація основних принципів інтерактивного підходу надає змогу залучати здобувачів освіти до активної навчально-пізнавальної діяльності, сприяє розвитку їхнього пізнавального інтересу, уможливорює формування в них уміння критично й аналітично мислити, приймати участь у розв'язуванні життєвих ситуацій. Гейміфікований підхід, спрямований на посилення мотивації навчання, розвиток пізнавального інтересу здобувачів освіти, формування вміння вчитися впродовж життя, забезпечує впровадження в освітню діяльність ігрових технологій і методів навчання, а також цифрових ресурсів для створення онлайн ігор або вікторин. У документі зазначено, що «розвинена система гейміфікації (можливість обирати персонажа, накопичувати відзнаки за успішне виконання завдань, оновлення ігрового світу як відображення навчального прогресу) допоможе підтримати мотивацію учнів / учениць» [9, с. 11]. Застосування діяльнісного підходу й упровадження в освітній процес активних методів навчання уможливорює оволодіння здобувачами освіти універсальними способами роботи щодо здобуття глибоких знань з різних навчальних предметів, а також створює сприятливі умови для застосування здобутих знань у реальних життєвих ситуаціях. Це пояснюється тим, що активні методи навчання сприяють формуванню в здобувачів освіти здатності реалізовувати здобутий ними суб'єктний досвід на практиці, навичок відповідального ставлення до результатів власної діяльності, а також мотивують на досягнення успіху.

Необхідність визначення певної сукупності методологічних підходів, реалізація яких в освітньому процесі закладів освіти сприяє формуванню в здобувачів освіти різного рівня освітньої автономності, зумовлює також здійснення теоретичного аналізу наукової педагогічної літератури, дотичної до досліджуваної нами проблеми.

Нам імпонує ідея В. Ягупова щодо важливості реалізації провідних положень суб'єктно-діяльнісного підходу в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти. Учений зазначає, що його застосування надає змогу перетворити учнів на справжніх суб'єктів освітньої діяльності [10]. Услід за В. Ягуповим вважаємо, що інтегральна мета системи освіти загалом і системи загальної середньої освіти зокрема полягає у формуванні в здобувачів освіти системної здатності вчитися протягом всього життя, що безпосередньо пов'язано з їхнім перетворенням на ініціативних, активних і самостійних суб'єктів навчання. Учений переконаний, що всі здобувачі освіти здатні стати справжніми суб'єктами навчання, а виявами суб'єктності є такі особистісні якості, як самостійність, продуктивність й освітня автономність.

І. Нестерова, яка досліджує проблему інтеріоризації знань як засобу активації процесу формування суб'єктності учнів старшої школи, вважає, що реалізація в освітньому процесі провідних положень компетентнісного підходу уможливорює створення таких умов, за яких відбувається ефективне формування в них «ключових компетентностей з особливою акцентуацією на компетентності вміння вчитися, з її

подальшим розвитком як самоосвітньої компетентності й компетентності вияву автономності в навчанні» [11, с. 68].

У контексті нашого дослідження заслуговує також на увагу думка колективу науковців, котрі вважають, що методологічну основу теорії формування змісту профільного навчання в старшій школі становить сукупність підходів, а саме: аксіологічного, системного, культурологічного, особистісно орієнтованого, акмеологічного, компетентнісного, діяльнісного, синергетичного, рефлексійного і середовищного [12]. Так, застосування аксіологічного підходу в процесі формування змісту профільного навчання надає змогу забезпечити усвідомлення учнями старшої школи значення особистісних цінностей і ціннісних орієнтацій, а також вплинути на розвиток ієрархії їхніх особистісних цінностей. Системний підхід передбачає формування в учнів старшої школи системи знань про людину. Реалізація положень особистісно орієнтованого підходу сприяє розвитку в учнів старшої школи мотивації досягнення успіху, прагнення до здобуття і поглиблення знань, усвідомлення важливості оволодіння такою сукупністю знань, умінь і навичок, яка необхідна для успішного життя в сучасному суспільстві. Цей підхід також уможливорює створення в освітньому середовищі сприятливих умов для врахування індивідуально-психологічних й індивідуально-типологічних особливостей учнів старшої школи, їхніх інтересів, мотивів і нахилів. Побудова освітнього процесу на засадах особистісно орієнтованого підходу передбачає створення такого розвивального освітнього середовища, у якому учні старшої школи мають змогу виявляти свої суб'єктні якості. Мета комплексного підходу, який поєднує різні аспекти досягнення максимальної результативності навчання (у тому числі й педагогічні, психологічні, соціальні), полягає в адаптації освітнього процесу до індивідуальних інтересів, потреб і здібностей учнів старшої школи, а також інтеграції їхніх особистісних якостей, властивостей і станів. Його реалізація в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти забезпечує формування в учнів старшої школи здатності до самонавчання, аналітичного і критичного мислення, готовності відповідати на виклики сьогодення і майбутнього. Поряд із забезпеченням успішності навчання, застосування інтегративного підходу сприяє ефективному формуванню в учнів старшої школи цілісного сприйняття освітнього матеріалу, умінь аналізувати явища з різних точок зору, навичок оптимального розв'язання проблем, здатності приймати нестандартні й оригінальні рішення, а також таких особистісних якостей, як самостійність і автономність. Культурологічний підхід надає учням старшої школи змогу дослідити загальні закономірності розвитку культури людини і суспільства в їхньому взаємозв'язку і взаємозалежності. Застосування акмеологічного підходу обґрунтовується необхідністю створення в освітньому процесі таких умов, які забезпечують розвиток учня старшої школи як гармонійної особистості, котра прагне досягти не лише вершин своєї освітньої діяльності, а й успіху в майбутній професійній діяльності. Реалізація провідних принципів цього підходу надає змогу максимально розкрити творчий потенціал учнів старшої школи й сприяє їхній самореалізації. Сутність синергетичного підходу полягає в тому, щоб допомогти учням старшої школи швидко й ефективно адаптуватися до викликів сьогодення, а також створити всі умови для набуття ними такого суб'єктного досвіду, який сприяє їхньому особистісному зростанню. За врахування рефлексійного підходу ефективне засвоєння змісту освіти передбачає впровадження в освітній процес таких технологій, методів і прийомів навчання, які впливають на формування в учнів старшої школи рефлексійного і критичного мислення, здатності аналізувати власні досягнення та визначати напрями для саморозвитку і самовдосконалення. До таких технологій, методів і прийомів навчання зазвичай відносять ділові ігри, групові дискусії, проблемно-рефлексійні ситуації тощо. Застосування рефлексійного підходу забезпечує розкриття рефлексійного потенціалу

учнів старшої школи й надає змогу сформувати в них особистісно-ціннісне ставлення до здобуття і поглиблення знань, умінь і навичок.

Висновки

Отже, у статті обґрунтовано доцільність застосування сукупності методологічних підходів до формування освітньої автономності учнів старшої школи на основі аналізу нормативно-правових документів і наукової педагогічної літератури. Проаналізовано низку нормативно-правових документів у галузі освіти, зокрема, Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року (2016 р.), Закон України «Про освіту» (2017 р.), Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020 р.), «Державний стандарт базової середньої освіти» (2020 р.), Наказ Міністерства освіти і науки України «Порядок проведення моніторингу якості освіти» (2017 р.). З'ясовано, що застосування наступної сукупності методологічних підходів сприяє формуванню в учнів старшої школи освітньої автономності, а саме: компетентнісного, діяльнісного, особистісно-орієнтованого, гейміфікованого, інтерактивного, комунікативного, індивідуально-диференційованого, системного і комплексного. Реалізація в освітньому процесі сукупності зазначених методологічних підходів забезпечує формування в учнів старшої школи освітньої автономності загалом й уміння вчитися впродовж життя, рефлексійного і критичного мислення, здатності аналізувати власні досягнення й визначати напрями для саморозвитку і самовдосконалення, уміння аналізувати явища з різних точок зору, навичок оптимального розв'язання проблем, здатності приймати нестандартні й оригінальні рішення, самостійності й автономності, а також забезпечує розвиток учня старшої школи як гармонійної особистості, яка прагне досягти не лише вершин своєї освітньої діяльності, а й успіху в майбутній професійній діяльності зокрема.

Здійснене дослідження не вичерпує всі аспекти такої багатогранної проблеми, як удосконалення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти, проте дозволяє розширити наукові погляди на проблему формування освітньої автономності учнів старшої школи на засадах провідних положень компетентнісного, діяльнісного, особистісно-орієнтованого, гейміфікованого, інтерактивного, комунікативного, індивідуально-диференційованого, системного і комплексного підходів. Перспективою подальших досліджень щодо розв'язання проблеми формування освітньої автономності учнів старшої школи реалізації сучасних вимог є визначення й теоретичне обґрунтування педагогічних умов формування досліджуваного нами педагогічного явища.

Список використаних джерел

1. Фасоля О., Сеїтосманов А., Мархлевські В. Старша профільна школа: кроки до становлення. Версія 2.0. Київ, 2024. 76 с. URL: https://salarinternational.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/ProfileEducation_2.0.pdf
2. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. № 988-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>
3. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 р. № 988-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#Text>
4. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

5. Державний стандарт базової середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoi-serednoyi-osviti-i300920-898>
6. Порядок проведення моніторингу якості освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.01.2020 року № 54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0154-20#Text>
7. Порядок проведення моніторингу якості освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.01.2020 року № 54. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0154-20#Text>
8. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році: Додаток до листа МОН від 30.08.2024 № 1.1/15776-24. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf>
9. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році: Додаток до листа МОН від 30.08.2024 № 1.1/15776-24. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf>
10. Ягупов В. В. Суб'єктність учнів як основна детермінанта дистанційного навчання в системі професійно-технічної освіти. Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Серія «Професійна педагогіка». 2016. № 11. С. 29–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvipto_2016_11_5
11. Нестерова І. В. Інтеріоризація знань як засіб активації процесу формування суб'єктності учнів старшої школи. Збірник наукових праць «Педагогічні науки». 2017. Вип. LXXIX (2). С. 66–70. URL: <https://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/6738/13.pdf;jsessionid=5493F14D188C777E2A3E8C6C7133525D?sequence=1>
12. Формування змісту профільного навчання: теоретико-методологічний аспект: кол. монографія [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. Київ, КОНВІ ПРИНТ 2018. 260 с.: іл. Бібліограф.: 454 назви. С. 233–258. URL: https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/monography_inner_ready.pdf